

XIX-XX ASR O‘RTALARI ROSSIYA SHARQSHUNOSLARI TOMONIDAN XIVA XONLIGI O‘RGANILISHI

Salmatova Durdona Qaxramonov qizi

*O‘zbekiston Milliy Universiteti Tarix fakulteti tarixshunoslik,
manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari yo‘nalishi 2-kurs magistranti*

Anotatsiya: Ushbu maqolada XIX-XX asr o‘rtalari Rossiya sharqshunoslari tomonidan Xiva xonligi madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotini yoritishda muhim ahamiyatga ega asarlar tavsifi, rus sharqshunoslari tomonidan o‘rganilgan masalalar va fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: “M.Y.Saltikov-Shedrin” nomidagi milliy kutubxona, P.P. Ivanov, Xiva xonlari arxivi, P.F.Alekseenkov, V.V. Grigorev, A.A.Gordiyenko.

Xiva xonligining XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr 20-yillari tarixi tarixshunosligi sovet yillarida o‘rganishning xususiyatlari, o‘ziga xosliklari va umumiy jihatlarini bir tizimda o‘rganib chiqish hozirgi davr taqozosidan kelib chiqqan holda, uni ilmiy va siyosiy jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni aytish joizki, Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan mustamlakachilik siyosatida ochiq-oydin tub xalqlar turmushining kamsitilishi namoyon bo‘lgan bo‘lsa, sovet tuzumida esa davlat mafkurasi baynalmilalchilikka asoslangan bo‘lib, uning mohiyati barcha millat va elatlarga teng huquq va imkoniyatlar berishini anglatar edi. Aslida esa, totalitar davlat tizimi sharoitida davlat tuzilmalarining avvalgi hukmronligini rivojlantirdi va mustahkamladi, mintaqa iqtisodini xom-ashyo yetishtirishga yo‘naltirdi, milliy madaniyat va qadriyatlarni oyoq osti qildi, rus tilining rasmiy til sifatidagi yetakchi mavqeini mustahkamlab, mahalliy xalqlarga nisbatan ruslashtirish siyosatini amalga oshirdi.

1936 yil P.P. Ivanov tomonidan Sankt-Peterburg shahridagi M.Y. Saltikov- Shedrin nomidagi milliy kutubxonaning ro‘yxatga olinmagan fondidan Xiva xonlari arxivi topib o‘rganilgan. Bu arxiv 1873 yilda rus qo‘shinlarining Xivaga qilgan yurishidan keyin ko‘p vaqt o‘tmay, Sankt-Peterburgga olib ketilgan, biroq keyinchalik unutib yuborilgan. O‘rta Osiyo kutubxonalarida bu noyob arxivning bir qismigina saqlanib qolgan. Shu tariqa, xonlik arxivining hech kimga ma‘lum bo‘lmagan 11000 varaqdan ortiq bo‘lgan hujjatlari o‘rganilgan. Bundan tashqari P.P. Ivanov tomonidan Xiva xonlari arxivining topib o‘rganilishi katta hodisa bo‘ldi. Ushbu tadqiqot natijalari kitob holda nashr qilingan bo‘lib, unda Xiva xonligining XIX asrga oid ijtimoiy-siyosiy tarixi, hamda hujjatlar tahlili masalasiga e‘tibor qaratilgan¹. Muallifning ushbu tadqiqotini chuqur asosiy tadqiqot sirasiga kiritish mumkin, chunki ushbu asar Xiva xonligining arxiv hujjatlari bo‘yicha yo‘l ko‘rsatkich ko‘rinishiga ega bo‘lib, ko‘plab yangi tadqiqotlar uchun birlamchi manba

¹ Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. / Исследование и описание документов с историческим введением // Новые источники для истории Средней Азии. – Л.: Издание Государственной Публичной Библиотеки, 1940. –С. 287.

vazifasini bajardi. Ushbu asarning birinchi bobi "Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy tarixini o'rganishda arxivning tutgan o'rni" deb nomlanib, muallif unda Xiva xonlari arxivi, uning o'rganilishi, o'zining tahliliy fikr va mulohazalarini bergan². XX asrning o'rtalarida Xorazm vohasidagi tarixiy obidalarini arxeologik va etnografik jihatdan o'rganish ishlari keng miqyosda amalga oshirilgan bo'lib, bunda S.P. Tolstov boshchiligidagi ekspeditsiya faoliyati alohida o'rin tutadi³. Uning tadqiqotlarida Xorazmning miloddan avvalgi V ming yilliklaridan XX asrning 70 yillarigacha bo'lgan ma'lumotlar mavjud.

1964 yil Rossiya Milliy kutubxonasida mavjud bo'lgan Xiva xonligi tarixiga oid 3000 dan ziyod hujjatlar O'zbekiston Davlat arxividan o'rin olib, ushbu hujjatlarda Xiva xoni nomiga yozilgan arznomalar, turli amaldorlarga murojaatnomalar, soliq yig'ini, turli tadbirlar xususida ma'lumotlar qayd qilingan. Ushbu arxivda Xiva xonligi tarkibida bo'lgan Turkmaniston, Qoraqalpog'iston va Qozog'istonning bir qismi tarixiga oid juda ko'p materiallar o'z aksini topgan bo'lib, O'rta Osiyoning Rossiya, Eron, Hindiston mamlakatlari bilan olib borgan aloqalari to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud⁴.

Jumladan, B.V. Lunin tadqiqotlarida rus sharqshunosligida O'rta Osiyo xonliklarining tarixshunoslik tahlili va tadqiqotchilar izlanishlari natijalari keng tahlil etilgan⁵. Muallif rossiyalik sharqshunoslar X.D. Fren va P.I. Lerxlarning O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan noyob qo'lyozmalar nomini aniqlaganligini, Xiva xonligida o'zlashtirish mumkin bo'lgan turli boyliklar bayon qilingan maxsus dasturni Turkiston general-gubernatorligiga taqdim etganliklarini va boshqa bir qator ma'lumotlarni qayd etgan⁶.

Bundan tashqari, muallif Rossiya imperatori Nikolay I O'rta Osiyo shu jumladan, Xiva xonligi hududidagi tabiiy boyliklarni ilmiy o'rganishga katta e'tibor qaratgani va shu maqsadda 1854 yilda Sankt-Peterburg universitetida Sharq tillari bo'limini fakultetga aylantirish haqida farmon chiqarganini qayd qiladi. Shu bilan birga, 1857 yil oktyabr oyida V.V. Grigorev (1818 – 1881) tashabbusi bilan Sharq fakulteti kengashi hukumatga ariza berib, Sharqiy Osiyo tarixi va musulmonlar Osiyosi tarixi kafedralari ochishni iltimos qilgani, bu bilan sharq tillarini yaxshi biladigan mutaxassislar tayyorlash tezlashtirilganini alohida ta'kidlaydi⁷.

60 – 80-yillarning birinchi yarmiga kelib, tadqiqotlarning muammoviy doirasi kengayib, Xiva xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid ko'plab tadqiqotlar nashr qilingan⁸. Shu bilan birga, A.A.Gordiyenko O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishini ijobiy hodisa sifatida baholab, O'rta Osiyo xalqlari ixtiyoriy ravishda Rossiyaga qo'shilganligi haqidagi g'oyani ilgari surgan. Ushbu tadqiqotda rus qo'shinlari Xiva xonligini protektoratga aylantirgach, yetkazilgan zarar uchun tovon pulini

² O'sha asarda. – С. 8-31.

³ Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологических исследований. – М.: МГУ, 1948. –С. 352.

⁴ O'sha asarda., –Б. 404.

⁵ Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Т.: Наука, 1965. –С. 408.; Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. – Т.,1970. – 256 с.; Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных (20 – 80-е годы XIX в.). – Т.: Фан, 1990. –С. 196.

⁶ Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении... – С. 76.

⁷ O'sha asarda. – С. 89.

⁸ Гордиенко А.А. Создание народно-советского государства и права и их революционно- преобразующая роль в Хорезме и Бухаре. – Т.: САГУ, 1959. – 197 с

to'lashdan yovmut turkmanlari bosh tortganliklari, shuning uchun rus qo'shini ularga qarshi shafqatsiz urush olib borgani, turkmanlar qarshilik ko'rsata olmaydigan darajaga keltirilgani va bu holat o'ta shafqatsizlik bilan amalga oshirilganligi kabi masalalarni ham ochiq ayta olgan⁹.

I.V. Pogorelskiy Xiva xonligining iqtisodiy va siyosiy masalalariga Rossiyaning xonlikka ijobiy ta'sirini ko'rsatish nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda yondashgan. Shu bilan birga muallif asarida Rossiya bosqinidan keyin Xivadagi qozilik sudining ahvoli xususida ham keng qamrovli ma'lumotlar mavjud¹⁰.

Umuman, sovet tarixshunosligida Rossiyaning Xiva xonligini bosib olishini bunday tarzda tahlil qilinishi "ma'naviy qolip" dan kelib chiqqan xususiyatlarga xos bo'lgan. 80-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, "qayta qurish" munosabati bilan ilmiy tadqiqotlarda "ko'rsatma bilan ishlash" prinsipi o'rniga tarixiylik prinsiplari tiklana boshlangan, qator respublika va xalqaro miqyosda ilmiy anjumanlar o'tkazilib, ularda Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni, xususan Xiva xonligini bosib olishi masalasi, davlatchilik tarixi, mustamlaka va sovet hokimiyati boshqaruv tizimlarining mohiyati va xususiyatlarini o'rganish, ularning o'ziga xos jihatlarini aniqlash kabi masalalar muhokama qilingan¹¹.

Sovet davri tarixshunosligini o'rganish jarayonida asosiy e'tibor xonlikning ayrim masalalari, sug'orish va dehqonchilik madaniyati, Xorazmning me'moriy obidalari, amaliy san'at tarixi masalalariga ayniqsa katta e'tibor qaratilgani ma'lum bo'ladi.

Jumladan, Y.G. Gulomovning monografiyasi Xorazmda sug'orish tizimining eng qadimgi davrlaridan to 1950 yilgacha bo'lgan davrini yoritishi bilan birga, xonlikning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida ham muhim ma'lumotlarni qamrab olgan.

I.V. Pogorelskiy o'z asarida: "Xivaliklar chorvachilik xo'jaligini olib borganlar, har bir qo'yga 5 tiyin, har bir tuyaga 10 tiyindan "Cho'p puli" solig'ini to'laganlar. Xiva xazinasiga "Cho'p puli" solig'idan 152000 so'm pul kelib tushgan"¹², – deb uning ma'lumotlarini to'ldirgan.

XIX – XX asr boshlarida xonlikda hunarmandchilik sohasi ham rivojlangan bo'lib, hunarmandlar teri va qo'y ichagini ishlash, paxtani qo'lda tozalash, ipakdan ip tayyorlash, jundan gilam, palas, kigiz, qamishdan chipta to'qish¹³, dehqon xo'jaliklari chopon, po'stin va telpaklar tayyorlash bilan shug'ullanganlar. O.S. Sodiqov tadqiqotida ularning mahallalari haqida keng ma'lumotlar berilgan¹⁴.

⁹ O'sha asarda. – С. 45.

¹⁰ Погорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики. – Л.: ЛГУ, 1984. – С. 32.

¹¹ Межрегиональное совещание по проблемам национально-освободительных движений в Средней Азии и Казахстане. – Т., 1987, 23 декабря; История и историография национально- освободительных движений второй половины XIX – начале XX вв. в Средней Азии и Казахстане. – Т.: Фан, 1989.

¹² Погорельский И.В. Очерки экономической и политической истории Хивинского ханства в конце XIX и начале XX вв (1873 – 1917 гг). – Л., 1968. – С. 48.

¹³ Тухтаматов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX – начале XX в. Победа Хорезмской революции. –М., 1969. – С. 108-109.

¹⁴ Ayniqsa, turkmanlar, qoraqalpoqlar va qozoqlar yashaydigan hududlarda ilonli, Porsu, G'ozovot, Mang'it va boshqa shaharlarda bu hunarmandchilik turi yaxshi rivojlangan.

Sovet tarixshunosligida Xorazm vohasidagi jadidchilik harakati va yosh xivaliklar faoliyati, Xorazmga qizil armiyaning bosqini, Junaydxon boshchiligidagi harakat masalalari turli xil talqin qilingan. Xususan, sovet tarixshunosligida yosh xivaliklar harakati aniq maqsadli ilg'or ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida emas, balki “tor doiradagi ma'lum sinflar va guruhlar manfaati uchun xizmat qiluvchi burjua millatchilari” sifatida baholangan.

Jumladan, P.F.Alekseenkov bu qo'zg'olonni o'zbeklar va turkmanlarning milliy ozodlik harakati sifatida ta'riflab, “ular o'z kuchlarini umumiy dushman bo'lgan Rusiya jaxangirligi bilan kurash uchun birlashtirgan edilar”, deb qayd qilgan¹⁵. Bu davr tadqiqotlarida mafkuraviy tazyiqlar nisbatan kam bo'lganligi, tadqiqotchi tomonidan bu harakatga milliy ozodlik harakati, deb baho berilganida ko'rinadi. Tadqiqotchi I.V. Pogorelskiy esa, G'. Nepesov va A. Sodiqovlarning fikriga qo'shilgan xolda, 1916 yilgi Xiva xonligida bo'lgan voqealarni, ya'ni Junaydxonning faoliyatini ikki davrga ajratgan. Uning Xiva xonligiga shaharga kirgunigacha bo'lgan davrini xalqparvar, xonlikka qarshi bosh ko'targanlarga rahnamo rahbar sifatida, Xiva shahrini bosib olgandan keyingi faoliyatini reaksion-talonchilik harakati¹⁶, – deb ta'kidlagan. Biroq, tadqiqotchilar tomonidan Junaydxon boshchiligidagi birinchi bosqichga berilgan munosabat haqiqatdan uzoq, nazarimizda. Shundan ko'rinadiki, Xiva xonligida mustaqillik, ozodlik uchun kurash nihoyatda murakkab sharoitda kechgan. U yerda bolsheviklar hokimiyati o'rnatilgandan keyin tom ma'nodagi milliy ozodlik kurashi yuzaga kelib, unda xalq ommasi va jadidlar faol qatnashganlar.

Sobiq sovet tarixshunosligida Xiva xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarining o'rganilishi bo'yicha xulosa qiladigan bo'lsak, bu davrda qo'lyozma manbalarni o'rganish sohasidagi tadqiqotlar ozchilikni tashkil qilsada, arxiv hujjatlarini o'rganish, arxeologik va etnografik tadqiqotlar va izlanishlar olib borish sohasida keng faoliyat olib borilgan.

FOYDALANGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Ахмеджанов Г.А. Советская историография присоединения Средней Азии к России. – Ташкент,1989. – 156 С.;
2. Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадим замонлардан ҳозиргача). – Тошкент: ЎзССР ФА, 1959. – Б. 718;
3. Тухтаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX – начале XX в. Победа Хорезмской революции. –М., 1969. – С. 108-109.
4. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Т.: Наука, 1965. –С. 408.; Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. – Т.,1970. – 256 с.;
5. Лунин Б.В.

¹⁵ Алексеевков П. 1916 йилда бўлган Хива кўзғолони. – Т.: Ўздавнашр, 1931. – 65 б.

¹⁶ Погорельский И.В. История Хивинской революции и ХНСР. – Л., 1984. – С. 50.

6. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных (20 – 80-е годы XIX в.). – Т.: Фан, 1990. –С. 196.

7. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. / Исследование и описание документов с историческим введением // Новые источники для истории Средней Азии. – Л.: Издание Государственной Публичной Библиотеки, 1940. –С. 287.\

8. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологических исследований. – М.: МГУ, 1948. –С. 352.